

Naar een pluriform juridisch onderwijs

Citation for published version (APA):

Smits, J. M. (2013). Naar een pluriform juridisch onderwijs. In G. V. Dijck (Ed.), *Cirkels: een terugblik op een vooruitziende blik (opstellen voor J.B.M. Vranken)* (pp. 209-215). Kluwer.
http://works.bepress.com/jan_smits/68/

Document status and date:

Published: 01/01/2013

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

Cirkels

Een terugblik op een vooruitziende blik

onder redactie van

Gijs van Dijck
Rob van Gestel
Ivo Giesen
Fred Hammerstein

NAAR EEN PLURIFORM JURIDISCH ONDERWIJS

Jan Smits

(annotatie bij Asser-Vranken, Algemeen Deel***. Een vervolg. Mr. C. Asser's Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht, Algemeen Deel, Kluwer: Deventer 2005, nrs. 5-6)

1. Inleiding

Jan Vranken heeft al zijn hele academische loopbaan bijzondere aandacht voor de activiteit van de rechter en van de wetenschapsbeoefenaar. Nog vóór hij zijn proefschrift schreef publiceerde hij over rechterlijke rechtsvinding naar aanleiding van Josef Essers beroemde boek over *Vorverständnis und Methodenwahl*.¹ Aandacht voor de methodologie van het juridisch onderzoek, en vooral voor datgene waarin de juridisch onderzoeker verschilt van andere deelnemers aan de rechtsbeoefening, dateert van kort na zijn promotie.² Het zijn allebei thema's die een prominente rol zijn blijven spelen in Jan Vrankens werk in de bijna veertig jaar die volgden op die eersteling uit 1974. Het beste bewijs daarvan is een recente bijdrage waarin het forum van de rechter en van de rechtswetenschappelijke onderzoeker expliciet met elkaar worden vergeleken.³

Verrassend genoeg heeft de jubilaris veel minder geschreven over die andere belangrijke activiteit van de universitair jurist: het verzorgen van onderwijs. Een uitgewerkte agenda voor wat een docent zou moeten doen, zoals hij dat wel ontwikkelde voor de juridisch onderzoeker,⁴ ontbreekt in het werk van Jan Vranken. Dat is opmerkelijk, enerzijds omdat hij zich niet bepaald onbetuigd heeft gelaten als het ging om het daadwerkelijk geven van onderwijs, anderzijds omdat het tijdens zijn hoogleraarschap niet heeft ontbroken aan discussie over de aard en de opzet van het juridisch onderwijs in Nederland.⁵ Recent is die discussie weer opgelaaid naar aanleiding van de eisen die aan het civiel effect moeten worden gesteld⁶ en de vraag wat

1 A.Ph. Jaspers & J.B.M. Vranken, Een Esseriaanse 'beproeving', *RM Themis* 1974, p. 444 v.

2 J.B.M. Vranken, De betrekkelijke waarde van een juridische methodenleer voor de rechtspraktijk, *Ars Aequi* 1979, p. 819 v.

3 J.B.M. Vranken, Het forum van de rechter en van de rechtswetenschappelijke onderzoeker: een vergelijking, in: W.G.M. Plessen, J. van Drongelen, & F.H.R. Hendrickx (red.), *Sociaal Recht: tussen behoud en vernieuwing (Liber amicorum Antoine Jacobs)*, Zutphen, p. 43 v.

4 Zie vooral J.B.M. Vranken, *Mr. C. Asser's Handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht: Algemeen deel: een vervolg*, Deventer 2005, p. 116 v. en 142 v. en Jan B.M. Vranken, *Exploring the Jurist's Frame of Mind*, Deventer 2006, p. 93 v. en 115 v.

5 Voor een overzicht: M.J.A.M. Ahsman, *Over meesters in de rechten en priesters van het recht*, Den Haag 2012, p. 81 v.

6 Zie vooral het advies van de Commissie Kortmann, *Met recht advocaat*, Nijmegen 2010, M.J.A.M. Ahsman, Het civiel effect biedt niet wat het pretendeert, *NJB* 2011, p. 66 v. en C.J.J.M. Stolker, Over de toekomst van het juridisch onderwijs, *Ars Aequi* 2013, p. 72 v.

toenemende internationalisering betekent voor de opleiding van de aanstaande jurist.⁷

In deze 'annotatie' wordt uit hetgeen de jubilaris wél heeft gezegd over juridisch onderwijs gereconstrueerd hoe zijn ideale curriculum en onderwijsvorm er waarschijnlijk uit zien. Dat past in de beste traditie van het annoteren van rechtspraak, waarin hetgeen de rechter heeft gezegd doorgaans evenmin 'compleet' is en het aankomt op uitleg van een te vaak cryptisch arrest in het licht van wat eerder is gezegd en van het systeem. Geheel in de stijl van de jubilaris⁸ volgt na die analyse (2) het 'doorrekenen': is de opvatting houdbaar? Ik doe dat door de consequenties er van te bezien in het licht van drie bij de juridische opleiding betrokken belangen (3) en de opvatting af te zetten tegen twee andere mogelijke benaderingen (4). Dat leidt wellicht tot houvast voor de toekomst (5).

2. Juridisch onderwijs: het model Vranken

In *Algemeen deel: een vervolg*⁹ schetst Jan Vranken hoe de rechtenstudie er thans uit ziet. De rechtenstudie is een praktijkkunde: 'casusoplossing volgens de regels van de kunst: dat is het alfa en omega van de juridische studie.'¹⁰ Rechten studeren is als het leren van een ambacht: aankomende juristen kijken de kunst af bij de docent die voordoet hoe een casus wordt opgelost. De argumenten, en hoe die tegen elkaar af te wegen, worden voorgedacht en in vele varianten (in de vorm van oefencasus) besproken. Zo groeit praktische wijsheid. De studieboeken faciliteren dat: zij 'komen niet verder dan een ordentelijke, weinig diepgaande en in ieder geval niet problematiserende weergave van het geldende recht, zoals het is.' Ook wetsartikelen, leerstukken en begrippen worden vooral toegelicht aan de hand van casus en arresten. Door deze juridisch-dogmatische opzet van de studie ontbreken beschouwingen over achtergronden, samenhang met maatschappelijke ontwikkelingen, morele waarden en ideeën- en theorievorming.¹¹ De verklaring voor dit gebrek aan reflectie ligt voor de hand: de rechtswetenschap wordt in hoge mate bepaald door de belangen van de rechtspraktijk.

Betekent dit dat Jan Vranken voorstander is van een ander, minder praktisch, type juridisch onderwijs? Fragmenten uit zijn werk doen dat inderdaad vermoeden. In de eerste plaats is duidelijk dat hij het stellen van 'waarom'-vragen belangrijker vindt dan vragen naar 'het concrete wat en hoe.'¹² Een 'verdere academisering van het universitaire onderwijs in het recht' is nodig.¹³ Dit krijgt reliëf in een samen met Chris Jansen geschreven artikel¹⁴ over wat academisch juridisch onderwijs moet bieden: 'we think that law faculties should grant a more prominent place in their curricula not

7 Vgl. J.M. Smits, European legal education, or: how to prepare students for global citizenship?, *The Law Teacher* 45 (2011), p. 163 v. en A.W. Heringa & B. Akkermans (red.), *Educating European Lawyers*, Cambridge-Antwerpen 2011.

8 Ik volg de structuur die men vaak aantreft in zijn eigen annotaties. Zie bijv. HR 21 september 2007, NJ 2008, 241 m.nt. JBMV (Van der Slot/Manege Bergemo).

9 *Algemeen deel: een vervolg*, o.c., no. 5-6.

10 o.c., no. 6.

11 o.c., no. 6.

12 o.c., no. 6.

13 J.B.M. Vranken, Nieuwe richtingen in de rechtswetenschap, *WPNR* 6840 (2010), p. 318 v., op p. 329.

only to topics such as methodology, legal reasoning, the philosophical status of the study of law and the relation of law to social sciences, but also to the issue of 'transnational orientation', *i.e.* the ability of law students to mentally and physically cross the borders of their national legal system and culture and, as a result thereof, to extend the boundaries of their legal minds.'

Om hieraan handen en voeten te geven is de hoop gevestigd op een meer structurele inbedding van rechtsvergelijking in de juridische opleiding. Door studenten vanaf het begin van de studie te confronteren met verschillende oplossingen voor een bepaald probleem, leren zij over de argumenten die aan een redenering ten grondslag liggen.¹⁵ Het dominante perspectief van het eigen rechtssysteem wordt vervangen door een veelheid aan opvattingen over hoe een probleem op te lossen. Een dergelijke universitaire opleiding 'zal breed georiënteerde juristen opleveren die zich in verschillende rechtssystemen kunnen bewegen.'¹⁶ Deze academische benadering moet worden gevolgd in de bachelor-fase en worden gevolgd door een specialisatie in de master. Pas in die master, maar vooral ook daarna, worden studenten opgeleid tot praktici. Dat geschiedt dan onder de verantwoordelijkheid van de beroepsorganisaties van advocaten, notarissen, bedrijfsjuristen en rechters.¹⁷

3. Een doorrekening van het model Vranken

Het eerste dat opvalt aan de zojuist verwoorde visie op juridisch onderwijs – hoewel grotendeels gebaseerd op fragmenten van meer dan vijftien jaar oud – is dat zij uitstekend past in de huidige discussie over juridisch onderwijs. Het model Vranken komt dichtbij de later door Martha Nussbaum voorgestane nadruk op wereldburgerschap in het juridisch onderwijs,¹⁸ in haar voetspoor door mij toegepast op juridisch onderwijs in Europa.¹⁹ Bovendien zijn elementen van het model daadwerkelijk ingevoerd aan een aantal juridische faculteiten. Dat geldt vooral voor de structureel rechtsvergelijkende benadering vanaf dag één van de studie zoals die in Nederland wordt toegepast in opleidingen van de universiteiten van Maastricht en Groningen en van de Haagse Hogeschool. Aan de Universiteit van Tilburg gaat in 2013 een bachelor *Global Law* van start. Mede die ervaringen stellen ons in staat om het model Vranken door te rekenen. Drie elementen spelen daarbij een rol: de eisen die door de universiteit aan een academische opleiding moeten worden gesteld, de wensen van de beroepspraktijk én de maatschappelijke ontwikkelingen.

In de eerste plaats zijn er de wensen van de universiteit. Hoewel die zich tegenwoordig in sterke mate oriënteert op de markt en 'valorisatie' een kerntaak lijkt te zijn geworden, heeft de universiteit zonder twijfel een eigen verantwoordelijkheid

14 J.B.M. Vranken & C.E.C. Jansen, Legal academic training requires teaching law from a comparative perspective, *Ars Aequi* 2002, p. 854 v.

15 o.c.

16 R.J.Q. Klomp en H.J. van Kooten, Ik kan pas denken als ik schrijf: interview met prof. mr J.B.M. Vranken, *NTBR* 1996, 203 v., op p. 207.

17 Vranken & Jansen, o.c.

18 M.C. Nussbaum, Cultivating Humanity in Legal Education, *University of Chicago Law Review* 70 (2003), p. 265 v. en M.C. Nussbaum, *Cultivating Humanity: A Classical Defense of Reform in Liberal Education*, Cambridge Mass. 1997.

19 Smits, o.c., *The Law Teacher* 45 (2011), p. 163 v.

voor fundamenteel onderzoek en onderwijs. Recent heeft George Steiner daar weer eens op gewezen.²⁰ Daarbij verkeert de juridische faculteit echter in een bijzondere positie: geen faculteit zal de binding met de praktijk doorsnijden want dat zou onherroepelijk leiden tot verlies van het civiel effect.²¹ Valorisatie is de juridische faculteit aangeboren. Maar dat betekent niet dat geen vergezichten kunnen worden geopend: naast inkomsten (in het Nederlandse universitaire financieringssysteem vooral te verkrijgen door een groter studentenaantal) zoekt een universiteit prestige en nieuwe ambitieuze opleidingen kunnen in sterke mate aan dat prestige bijdragen. Dat past ook bij de tendens dat universiteiten zich moeten onderscheiden van andere.²² Een opleiding die alternatieve oplossingen voor identieke problemen schetst en studenten vooral de juridische methode van denken aanleert heeft dan veel potentie.

Een tweede aspect betreft de wensen van de beroepspraktijk. In een recente bijdrage heeft Margreet Ahsmann verdedigd dat de door de faculteiten afgeleverde juristen niet voldoen aan de wettelijk geformuleerde beroepsvereisten (het civiel effect).²³ Dat is niet alleen een vertrouwd geluid,²⁴ het wordt ook in andere landen gehoord.²⁵ Ahsmann pleit voor meer aandacht voor de kernvakken van het Nederlands recht omdat dat is waar de beroepspraktijk behoefte aan zou hebben. Het model Vranken past daar slecht bij. Maar de wensen van de beroepspraktijk zijn diffuus. Tekenend is de opvatting van voormalig deken van de Orde van Advocaten Willem Bekkers, die aangeeft: 'er is de noodzaak toekomstige advocaten een betere academische vorming te geven. De techniek van de rechtspleging zelf is van een andere orde. Dat komt later wel.'²⁶ Ook hier lijkt differentiatie de sleutel tot de oplossing: het is onwaarschijnlijk dat één uniforme rechtenstudie (zelfs één bachelor) optimaal opleidt voor de grote variëteit aan typen advocaten, laat staan voor andere beroepen. Dat is een sterk argument voor het model Vranken, dat immers is gebaseerd op de gedachte dat, bij zoveel verscheidenheid van opvatting, universiteiten vooral hun eigen koers moeten varen en pas in de masterfase, in samenwerking met beroepsorganisaties, voor een specifiek beroep hoeven op te leiden.

Ten slotte is er een sterk veranderende maatschappij en daarmee een ander verwachtingspatroon van wat juristen moeten doen en kunnen. Opvallend in de Nederlandse discussie over juridisch onderwijs is dat zelden wordt gezien hoe het toekomstig beroep van rechtshulpverlener zich zal ontwikkelen. Er bestaat bijvoorbeeld weinig aandacht voor de indringende geschriften van de Britse auteur Richard Susskind, die niet moe wordt te benadrukken dat de juridische professie de komende

20 G. Steiner, *Universitas?*, Tilburg 2013.

21 Aldus *Algemeen deel: een vervolg*, o.c., no. 140.

22 Zie het Rapport Differentiëren in drievoud (Commissie-Veerman) uit 2010 en het wetsvoorstel Kwaliteit in verscheidenheid hoger onderwijs, 18 januari 2013, TK 2012-2013, 33519.

23 M. Ahsmann, Het civiel effect biedt niet wat het pretendeert, *NJB* 2011, p. 66 v.

24 Zie bijv. al kritisch over wat afgestudeerde juristen kunnen de preadviezen van A.P.Th. Eyssell en D. Simons voor de NJV van 1899: *Handelingen I* (1899).

25 Zie voor de Verenigde Staten D. Segal, What They Don't Teach Law Students: Lawyering, *New York Times* 19 november 2011 en voor Frankrijk bijv. de discussie tussen Hervé Croze en Christophe Jamin, Formation des juristes: dialogue entre cuisinier et gastronome, *La Semaine Juridique* 3 september 2012, p. 1551 v.

26 Interview met Willem Bekkers, *Mr.* 2010, afl. 3.

decennia ingrijpend zal veranderen.²⁷ Volgens Susskind zullen veel juristen het slachtoffer worden van de digitale en technologische revolutie. Die zal leiden tot een standaardisering van juridische hulpverlening waarbij veel werk dat thans door advocaten wordt gedaan zal worden uitbesteed aan minder gespecialiseerde krachten. De ervaring van velen dat traditionele rechtspraak niet alleen duur is, maar ook 'excessively time-consuming, unjustifiably combative, and inexplicably steeped in opaque procedure and language',²⁸ pleit voor het zoeken naar alternatieven. Dat noopt, naast toenemende internationalisering, tot een ander type juridische opleiding dan thans gebruikelijk. Ook hier kan het model Vranken goede diensten bewijzen.

Uit het voorafgaande wordt duidelijk dat een juridische opleiding conform het model Vranken profilerend en toekomstgericht is en bovendien bij uitstek geschikt is om de juridische manier van denken aan te leren. Toch valt over de inhoud van de opleiding nog veel te zeggen. In de volgende paragraaf wordt meer inzicht verworven in de houdbaarheid van het model door het af te zetten tegen twee andere mogelijke benaderingen die evenzeer profilerend en toekomstgericht zijn.

4. Twee alternatieve benaderingen: Legal engineering en Law college

Het model Vranken is gebaseerd op de gedachte dat de universitaire juridische opleiding nog altijd beoogt om studenten zowel een sterk academische opleiding te bieden als op te leiden voor de rechtspraktijk. De vraag is echter of wetenschappelijke opleiding en beroepsopleiding wel op optimale wijze in één curriculum zijn te verenigen. Om daarin meer inzicht te verkrijgen worden hier kort twee alternatieven beproefd. Zij benadrukken achtereenvolgens het praktische en het wetenschappelijke element van de rechtenstudie.

Het eerste alternatief bestaat in, wat ik zou willen noemen, een opleiding *Legal engineering*. Dit is een beroepsopleiding waarin niet alleen de praktische rechtstoepassing wordt gedoceerd, maar waarin ook veel aandacht bestaat voor conflictpreventie- en oplossing, regulering, bedrijfseconomie, management, onderhandelen en technologie. De gedachte is dat recht slechts één van de mogelijke instrumenten is om de maatschappij te reguleren en dat kennis van andere regulerings- en conflictbeslechtingstechnieken minstens even belangrijk is. De grenzen tussen de traditionele rechtsgebieden spelen in deze opleiding geen grote rol. Centraal staat het oplossen van praktische problemen. Ik laat Rakoff en Minow aan het woord:²⁹ 'Students ought to be presented with relatively dense materials that lay out a situation, experienced as a problem for a person, or group of people, for legal treatment. Students should face a choice that challenges them to identify options and that permits multiple resolutions (...). Teaching should emphasise generating alternative solutions as well as appropriate grounds for choosing among them. And criteria for resolution should include legal, normative, and practical considerations.' Goed denkbaar is dat deze opleiding

²⁷ Zie recent R. Susskind, *Tomorrow's Lawyers: An Introduction to Your Future*, Oxford 2013.

²⁸ R. Susskind, *Tomorrow's lawyers: access to justice in the online future*, <www.guardian.co.uk/law/2013/jan/18/tomorrows-lawyers-access-justice-online-richard-susskind>.

²⁹ T.D. Rakoff & M. Minow, *A Case for Another Case Method*, *Vanderbilt Law Review* 60 (2007), p. 597 v., op p. 606.

wordt verzorgd in nauwe samenwerking met de advocatuur, het bedrijfsleven en andere afnemers van afgestudeerden.

Het andere alternatief voor het model Vranken, hier aangeduid als *Law college*, benadrukt in sterke mate het wetenschappelijke karakter van de rechtenstudie. De klassieke juridische vakken worden in die opleiding structureel rechtsvergelijkend aangeboden en geplaatst in een bredere filosofische, sociologische en historische context. Er is veel aandacht voor onder meer methodologie, empirie, rechtseconomie, logica, criminologie, forensica en 'law and...'-benaderingen, kortom voor alle nieuwe richtingen in de rechtswetenschap.³⁰ Geïnspireerd door het voorbeeld van *liberal arts colleges* zijn studenten en docenten verenigd in een hechte academische gemeenschap waarin debat hoogtij viert. Idealiter worden de studenten geselecteerd aan de poort op basis van motivatie en een toelatingstest.

Kennisname van deze beide alternatieven maakt duidelijk dat het model Vranken nog altijd in sterke mate een compromis is tussen de eisen van de beroepspraktijk en van de universiteit. Een waarlijk praktische opleiding besteedt ook veel aandacht aan andere methoden van regulering en conflictbeheersing dan het recht, terwijl een sterk wetenschappelijk georiënteerde studie het recht vooral in context plaatst. Beide in één opleiding combineren is lastig. Het is mijns inziens bovendien onmogelijk om te zeggen dat de ene benadering beter is dan de andere: dat hangt geheel af van de wensen van de student.

Deze doorrekening levert twee belangrijke inzichten op. Het eerste is dat ruim baan moet worden gegeven aan differentiatie tussen opleidingen. Het model Vranken is niet geschikt voor elke student, net zo min als de opleidingen *legal engineering* en *law college* voor iedereen bestemd zijn. De huidige situatie, waarin negen grotendeels identieke opleidingen Nederlands recht worden aangeboden (waarvan overigens geen enkele in de Keuzegids Hoger Onderwijs³¹ als 'topopleiding' wordt aangemerkt), is ongewenst.

De tweede belangrijke gevolgtrekking is dat differentiatie tussen juridische opleidingen op gespannen voet staat met de eisen van het civiel effect. Nu al leeft bij een aantal faculteiten de wens om vooral kant-en-klare advocaten op te leiden (allicht ook met aandacht voor de vakken die zojuist werden genoemd als deel van de *legal engineering*-opleiding), terwijl andere faculteiten willen inzetten op een brede academische vorming. In beide gevallen botst de wens om het curriculum vorm te geven zoals faculteiten dat willen met de wettelijke eisen waaraan een afgestudeerd jurist moet voldoen. De conclusie die ik hieruit trek is zeker niet om terug te keren naar een uniform universitair juridisch curriculum omdat de beroepsgroepen dat zouden eisen,³² maar om de toegang tot de togaberoepen anders te reguleren. In het model Vranken, maar ook in de zojuist geschetste alternatieven, ligt het voor de hand dat een toelatingsexamen wordt ingevoerd zoals gebruikelijk in de VS (*bar exam*) en in Frankrijk (*concours*).

Het argument dat vaak tegen een dergelijk toelatingsexamen wordt aangevoerd is dat daarmee niet is gegarandeerd dat de afgestudeerde voldoende kennis heeft van

³⁰ Vranken, o.c., *WPNR* 6840 (2010), p. 318 v.

³¹ Zie <www.keuzegids.org>.

³² Aldus Ahsman, o.c., p. 54: 'de beroepsgroepen moeten er op kunnen vertrouwen dat de faculteiten hun taak vervullen (...).'

het recht. Dat hangt echter geheel af van de inhoud van het examen. Het lijkt mij vanzelfsprekend dat het weinig uitmaakt *hoe* men de kennis heeft opgedaan om het toelatingsexamen te halen. Bovendien logenstraffen ervaringen elders de conclusie dat een goede beroepsbeoefenaar er vier jaar *rechtenstudie* op moet hebben zitten. De in 2009 gestarte nieuwe juridische faculteit van *Sciences Po* biedt – ondanks heftig protest van de bestaande faculteiten in Frankrijk – een tweejarige master aan waartoe iedereen met willekeurig welke bachelor toegang heeft (indien men tenminste de selectie aan de poort heeft doorstaan).³³ In Engeland heeft bijna de helft van de *solicitors* en *barristers* geen juridische vooropleiding: de meesten van hen behaalden na een studie op een ander terrein in één jaar een *Graduate Diploma in Law* (GDL), waarna zij verder in de praktijk werden opgeleid. Mijn eigen Maastrichtse ervaring met studenten die eerder een bachelor Europese studies of *Liberal Arts* behaalden en daarna juridische mastervakken volgen, is dat zij zeker niet onderdoen voor diegenen met een bachelor rechten. Ik begrijp dat dit een onwelkom geluid is voor juridische faculteiten die via het civiel effect hun monopolie op de opleiding van toekomstige advocaten willen behouden. Maar dat maakt de boodschap gelukkig niet minder belangrijk.

5. Houvast voor de toekomst?

Doorrekening van het model Vranken leert dat een sterk rechtsvergelijkende studie, waarin vooral de juridische manier van denken wordt aangeleerd, een essentiële bijdrage levert aan de verdere differentiatie van het juridisch onderwijs in Nederland. Maar het is niet genoeg. Er is behoefte aan meer profilerende en toekomstgerichte juridische opleidingen. Alleen dat kan recht doen aan de grote diversiteit aan wat studenten met de rechtenstudie nastreven. De noodzakelijke voorwaarde is dan wel dat het civiel effect wordt afgeschaft en dat de beroepsopleidingen zelf een toelatingsexamen organiseren. Het is aan de student om te bepalen hoe hij de kennis opdoet die nodig is om dat examen te behalen. Ervaringen in het buitenland laten zien dat dit mogelijk is. Jan Vranken kwalificeerde de grote vernieuwingsdrift in het juridisch onderzoek en de daardoor ontstane pluriformiteit onlangs als 'fantastisch'.³⁴ Dat het Nederlands juridisch onderwijs thans geen aanspraak kan maken op dat predicaat is onaanvaardbaar: meer pluriformiteit kan dat veranderen.

³³ Zie Christophe Jamin, *La cuisine du droit*, Paris 2012, waarover E.H. Hondius, *Sciences Po: een nieuwe juridische faculteit in Parijs*, *Ars Aequi* 2013, p. 21 v.

³⁴ Vranken, o.c., *WPNR* 6840 (2010), p. 328.